

УДК 631.115.1
© 2010

Л.Ю. МЕЛЬНИК,
доктор економічних наук

НОВІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ Й СТІЙКОСТІ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Узагальнена оцінка економічної ефективності й стійкості фермерських господарств у науковій літературі. Визначено їх місце і роль в аграрному секторі України і США.

У країнах з ринковою економікою суб'єкти агробізнесу самі вирішують питання щодо вибору організаційно-правової форми господарювання. На сьогодні структура аграрного виробництва у цьому контексті порівняно не складна. За найбільш узагальненого підходу тут можна виділити приватно-одиносібні і приватно-спільні господарства. Пріоритетною формою були і залишаються дотепер фермерські господарства (у подальшому скорочено – ФГ). Можливо цим і пояснюється та обставина, що більшість вітчизняних науковців в умовах формування ринково-підприємницьких агроструктур в Україні найбільшу увагу приділяли ФГ і вважали, що "...майбутнє розвитку аграрного сектору економіки нашої країни – за фермерськими господарствами" [9, с. 135].

Про що свідчить практика формування та розвитку фермерських господарств в Україні за період 1991–2008 рр.? По-перше, у кількісному аспекті в 2008 р. частка ФГ в секторі сільськогосподарських підприємств становила 74,3 % і досягла 42,4 тис. од. По-друге, щорічно зростали такі показники: площа сільськогосподарських угідь у розрахунку на одне господарство і обсяги виробництва валової продукції (у 2008 р. досягли відповідно 102 га і 140 тис. грн). Водночас фермерство не стало більш-менш вагомим аграрним сектором. Його питома вага в загальному виробництві валової продукції сільського господарства у 2008 р. становила лише 5,7 %. У ФГ найменш продуктивно порівняно з іншими секторами використовуються сільськогосподарські угіддя: в розрахунку на 100 га в 2008 р. у ФГ 137 тис. грн, тоді як у господарствах населення 360,1 тис. грн, по

сектору сільськогосподарських підприємств в цілому – 227 тис. грн. Досягнувши піка у 2007 р. – 43,4 тис. ФГ, у 2008 р. їх кількість зменшилася на 704 од. [розраховано за даними: 11, с. 44, 46, 152–153].

З огляду на викладене виникає потреба переоцінки як прогнозів успішного розвитку ФГ, так і "романтизації" їх економічних переваг. Йдеться передусім про наукові праці таких вітчизняних науковців, як М.М. Бабич, І.М. Бурдейний, Р.А. Іванух, О.О. Жовтанецька, В.Я. Месель-Веселяк й багатьох інших.

Метою запропонованої статті є формулювання нових підходів щодо оцінки перспектив розвитку й економічного потенціалу ФГ, визначення місця й ролі сімейного фермерства в Україні і США в сучасних умовах.

Результати дослідження та їх обговорення. За радянських часів загальновизнаною була теза, згідно з якою колгоспи і радгоспи мають незаперечні переваги порівняно з ФГ. Але з початком аграрної реформи в Україні більшість вітчизняних науковців прийшли до протилежного висновку. У зв'язку з цим процитуємо декількох науковців: "Ефективність фермерських господарств як форми господарювання на селі вже не треба доводити" [2, с. 36]. "У ринковій економіці фермерство є формою господарювання, що найбільше відповідає умовам та законам ринку" [3, с. 126]. В основі майбутньої моделі аграрного виробництва "...має бути селянське (фермерське) господарство, тим більше, що світова практика свідчить про доцільність саме такої форми" [8, с. 380–381]. "Сімейні фермерські господарства найбільш ефективні і загальноприйнятні" [5, с. 26].

Такі й подібні положення аргументують-

ся тим, що у сімейно-трудовах ФГ забезпечена органічна єдність індивідуальної праці і приватної трудової власності, що є першим фундаментальним законом господарської діяльності людини [7]. Результати господарської діяльності НДР і ФРН, Фінляндії, колишнього СРСР, Північної і Південної Кореї, Тайваню і Китаю свідчать про вищу ефективність виробництва на основі приватної власності [6].

Приватна власність, безперечно, створює найбільш високу мотивацію до ефективного господарювання. Йдеться передусім про органічну єдність власника, господаря і працівника, тобто про “сімейні ферми”. Але багатократно стимулює цей процес ринково-конкурентне середовище, закони, які визначають його зміст, функціонування та розвиток. Зокрема, максимізація прибутку, намагання утримати і розширити свою нішу на ринку змушують будь-які агроформування ефективно господарювати. Інша справа, що приватна власність, коли вона поєднується з працею самого власника-господаря, породжує у нього самоособистий інтерес, економічну і правову відповідальність, що збуджує і стимулює сумлінне і творче ставлення до ефективної господарської діяльності, самозабезпечує раціональне використання живої й уречевленої праці, дбайливе використання землі й результатів виробництва.

Разом з тим виникають питання: чим пояснити той факт, що ФГ в умовах вільної конкуренції не стали єдиною формою господарювання в аграрній сфері економіки? Адже “...переваги фермерської форми господарювання незаперечні...” [12, с. 4]. Раніше чи пізніше ФГ мали б витіснити інші агроструктури. Чим пояснити той факт, що, наприклад, у США близько половини ФГ нерентабельні, але функціонують? Якщо сімейні ферми найбільш ефективні, то чому 2007 року в США частка несімейних агроструктур у загальному обсязі товарної продукції становила 49,9% (до речі, вони використовували 37,7% земельних площ)?

Спробуємо дати відповідь на поставлені питання.

Не потребує аргументації положення про те, що на економічну ефективність і жит-

тестійкість усіх аграрних господарств, і ФГ зокрема, впливає низка чинників. Головні з них знаходяться у сфері дії окремого підприємства. З точки зору як теорії, так і практики, важливо виділити головний або декілька з них. Більшість вітчизняних науковців з початку 90-х років ХХ ст. вважали, що таким чинником є приватна власність і приватні форми господарювання. Насамперед йшлося про особисті селянські і фермерські господарства.

Останніми роками високим балом оцінюється техніко-технологічний фактор: “Вирішення проблеми дохідності в агропромисловому комплексі неможливе без формування сучасної матеріально-технічної бази виробництва продукції... Масштаби та напрями розвитку аграрного виробництва, ефективність та конкурентоспроможність визначає матеріально-технічна база, особливо її активна частина – машини та обладнання” [10, с. 26, 28].

Традиційно дискусійним було і залишається питання щодо впливу на прибутковість аграрних підприємств їх розмірів. Однак на сьогодні більшість науковців визнають істотну роль концентрації виробництва на рівні підприємств, її позитивний вплив на прибутковість.

Ряд науковців акцентують увагу на організаційному чиннику, зокрема менеджменті. Наводилися дані про те, що вже нині за рахунок організаційних факторів досягається 30% економії живої праці. В розвинених країнах раціональна організація виробництва забезпечувала 20–50% приросту національного доходу [1, с. 16]. А окремі науковці, посилаючись на спеціалістів з менеджменту, стверджують, “...що ефективність економіки лише на третину зумовлюється вкладеннями в обладнання, техніку. Все інше залежить від інтелектуального потенціалу, зокрема від кваліфікації керівників, рівня їх компетентності, вміння передбачати і приймати обґрунтовані рішення” [4, с. 72].

Узагальнення і критичний підхід до викладених вище точок зору, зарубіжний й вітчизняний досвід, логіка, а також об’єктивний аналіз щодо місця й ролі окремих внутрішньогосподарських чинників, які впливають на результати господарської

діяльності аграріїв, дають підстави сформулювати певні положення.

1. Поки що не розроблена методика визначення структури (питомої ваги) впливу внутрішніх чинників на кінцеві результати господарської діяльності. Напевне, й зробити це більш-менш точно неможливо.

2. Економічно вагомість чинника приватної власності, безперечно, досить істотна, але зменшується, “розмивається” в міру використання техніки і технологій, найманої праці, розмірів господарства. І тільки в трудомістких видах сільськогосподарської продукції цей чинник і нині займає провідне місце.

3. Розвиток продуктивних сил у сільському господарстві, впровадження досягнень НТП, особливо технологій, об’єктивна необхідність відновлення та розвитку сільського господарства на інтенсивно-інноваційних засадах надають чиннику техніко-технологічної оснащеності, й відповідно професіоналізму тих, хто її використовує (техніко-людська система), внеабиякого значення. Цьому сприяє кон’юнктура аграрного ринку, зокрема ринкові ціни та конкуренція. Глобалізаційні процеси, зокрема вступ України до СОТ, об’єктивно змушуватимуть вітчизняних аграріїв посилювати рівень технічної оснащеності сільського господарства. Але, безперечно, їх повне й

ефективне використання потребує відповідних земельних площ, рівня концентрації виробництва. Зрештою, йдеться про те, що в сучасних умовах сектор великотоварних постіндустріальних агроструктур стає провідним у вирішенні продовольчої безпеки країни, за часткою у загальному виробництві товарної продукції, обсягів експорту тощо.

Такий процес є проявом дії об’єктивного економічного закону концентрації виробництва в сільському господарстві. У тій чи іншій мірі він діє у всіх країнах з ринковою економікою.

Для підтвердження дії закону концентрації виробництва в сільському господарстві США розділимо агропідприємства за показником товарної продукції на дві групи з виділенням підгруп (таблиця).

Аналізуючи наведені дані, можна зробити такі висновки. По-перше, сектор дрібно-бізнесових ферм у 2007 р. порівняно з 2002 роком майже не змінився за кількістю ферм (зростання на 0,9 %). Водночас його частка у загальній кількості ферм зменшилася на 3,2 в.п. й істотніше – у виробництві товарної продукції – на 8,6 в.п. Сектор великих агроструктур і за кількістю й питомою вагою у загальній кількості ферм, а також в обсязі товарної продукції зріс (відповідно на 35,9 %; 2,3 і 8,6 в.п.). У його складі пріоритетне значення має сектор особливо великих

Кількість дрібних і великих ферм США, їхня питома вага в загальній кількості й виробництві товарної продукції*

Сектор фермерських господарств	Кількість ферм, тис. од.		Питома вага по роках, %			
			у загальній кількості ферм		у виробництві товарної продукції	
	2002	2007	2002	2007	2002	2007
Дрібні ферми до 250 тис.дол.	1969,2	1987,7	93,4	90,2	24,0	15,4
У тому числі 100–249,9 тис.дол.	162,8	149,0	7,6	6,8	12,6	7,9
Великі агроструктури 250 тис. дол. і більше	159,8	217,1	7,5	9,8	76,0	84,6
У тому числі 1 млн дол. і більше	29,5	57,3	1,4	2,6	46,8	58,7

* Розраховано за даними [13].

агроструктур, який кількісно збільшився за п'ять років на 27,8 тис. (94,2 %) і за питомою вагою у товарній продукції – на 17,3 в.п.

У цьому секторі в свою чергу лідируючі позиції за обсягами товарної продукції має невелика за кількістю підприємств група – всього 5,6 тис., з обсягами реалізованої продукції сільського господарства в 5 млн дол. і більше. Із розрахунку на одну таку ферму в 2007 р. припадало 14,9 млн дол. реалізованої продукції.

Постає питання про те, чим зумовлено збереження в США дрібних, фактично не комерційних ферм з погляду як власників таких ферм, так і державних інтересів. З макроекономічних позицій держава мала б сприяти подальшому розвитку сектору великотоварних агроструктур. Адже він охоплює агроструктури інноваційного типу, які володіють значним оборотним капіталом, тісно зв'язані з наукою і промисловістю, мають прямий доступ до потрібних джерел інформації, постійно націлені на впровадження новітніх видів техніки і технологій. Відповідно в них порівняно з іншими фермами вища ефективність господарювання. Дрібні й малі ферми у цьому аспекті не можуть конкурувати з великими агроструктурами. Останні у змозі більш ефективно забезпечити продовольчу безпеку країни.

Але держава надає підтримку дрібним фермерам насамперед із метою збереження образу життя аграріїв, водночас гальмуючи депопуляцію. Тобто йдеться про соціальний аспект проблеми. США не можуть піти на "ліквідацію" близько 0,5 млн ферм (22,6 %), враховуючи необхідність зайнятості їхніх

власників, забезпечення їм нових джерел доходу, порушення традиційного сільського укладу тощо. Інакше кажучи, масова ліквідація дрібних ферм (насильна чи через ринкову конкуренцію) стала б особистою трагедією для більшості їхніх власників, здатна стати "соціальним дестабілізатором" у суспільстві.

Саме з цих позицій стає зрозумілою державна політика щодо дрібнобізнесового й малого секторів в аграрній сфері США.

В Україні фермерські господарства також не однорідні за розмірами. Але якщо взяти середній показник обсягів виробництва товарної продукції з розрахунку на одну ферму в 2007 році – 138 тис. дол. у США і порівняти його із показником валової продукції у 2008 році в Україні – 140 тис. грн. і перевести цю суму за існуючим курсом (1 : 7,8), то це становило б 18 тис. дол., що в 7,7 раза менше, ніж у США. Зрозуміло, що показник валової продукції не збігається із товарною, він вищий. На жаль, Держкомстат України публікує дані тільки щодо обсягів валової продукції сільського господарства.

За показником площі використовуваних сільськогосподарських угідь більшість ФГ в Україні – це малі агроструктури. І навпаки, усі інші сільськогосподарські підприємства, як правило, великі. У 2008 р. 72,1 % до загальної кількості ФГ мали сільськогосподарські угіддя до 50 га (у середньому по цій групі – 23 га). Водночас у розрахунку на одне сільськогосподарське товариство припадало 1284 га, а сільськогосподарський кооператив – 1023 га [11, с. 152].

Висновки

Сімейно-трудова ФГ в країнах з ринковою економікою були і залишаються дотепер найбільш поширеною формою аграрного бізнесу. Значною мірою це зумовлено позитивним впливом на господарську діяльність чинника приватної власності на засоби й результати праці. Разом з тим розвиток продуктивних сил у сільському господарстві посилив економічну вагомість таких чинників, як рівень розвитку техніко-технологічної оснащеності аграрних підприємств, їх розмірів, про-

фесіоналізму усіх працівників і менеджерів зокрема. І не випадково характерними тенденціями розвитку світового аграрного виробництва стали:

- 1) підвищення рівня концентрації виробництва і на цих засадах збільшення розмірів агроструктур;*
- 2) поява і розвиток різних об'єднань ФГ корпоративного типу;*
- 3) посилення кооперативних агроформувань.*

Саме поява таких несімейних структур з високим рівнем концентрації не тільки аграрного, але й аграрно-промислового виробництва забезпечує їм високу ефективність, стійкість й конкурентоспроможність. Такі агроструктури мають можливість накопичувати значні ресурси та спрямовувати їх на інтенсивно-інноваційний розвиток.

Викладені тенденції проявляються й посилюються і в сільському господарстві України. Мається на увазі формування та розвиток сектору великотоварних агроструктур і відносно повільний розвиток сектору ФГ. Таке положення не применшує ролі й значення останніх. Для них головне завдання – знати свою “нішу” в сільському господарстві,

в якій чинник приватної власності дотепер вагомий, а розміри не мають вирішального значення. Йдеться передусім про трудомісткі види виробництва (продукти малого тваринництва – баранина, козяче молоко, мед), плоди і ягоди, овочі, м'ясо свиней й усі види екологічно чистої продукції. Разом з тим неправомірно переоцінювати місце й роль сімейних ФГ у сучасному й особливо в майбутньому розвитку сільського господарства та недооцінювати при цьому розвиток великотоварних агроформувань насамперед інноваційного типу. Саме вони вже сьогодні в США та інших країнах Заходу є основою забезпечення на належному рівні продовольчої безпеки.

Бібліографія

1. Амбросов В.Я. Великотоварні підприємства як основа впровадження інновацій / В.Я. Амбросов, Т.Г. Маренич // Економіка АПК. – 2007. – № 6. – С. 15–18.
2. Бабич М.М. Сучасний стан та перспективи розвитку фермерських господарств на Миколаївщині / М.М. Бабич // Економіка АПК. – 2001. – № 7. – С. 33–36.
3. Бурдейний І.М. З досвіду державного регулювання сільськогосподарського виробництва зарубіжних країн / І.М. Бурдейний // Економіка АПК. – 2001. – № 2. – С. 124–127.
4. Завадський Й.С. Державне регулювання економіки АПК / Й.С. Завадський // Економіка АПК. – 1999. – № 1. – С. 69–72.
5. Іванух Р.А. Розвиток сільськогосподарської кооперації в умовах переходу до ринкової економіки / Р.А. Іванух, О.О. Жовтанецька // Економіка АПК. – 2001. – № 12. – С. 25–31.
6. Месель-Веселяк В.Я. Удосконалення відносин власності – основа аграрних перетворень / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 1996. – № 6. – С. 3–13.
7. Мочерний С. Проблеми людини в економічній теорії / С. Мочерний // Економіка України. – 1999. – № 1. – С. 72–79.
8. Підприємництво в аграрній сфері економіки / [М.Й. Малік, Ю.О. Лупенко, Л.В. Романова та ін.]; за ред. П.Т. Саблука, М.Й. Маліка. – К. : ІАЕ, 1998. – 514 с.
9. Проблеми економіки агропромислового комплексу і формування його кадрового потенціалу: кол. монографія у двох томах. Т.1 / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Амбросова, Г.Е. Мазнева. – К. : ІАЕ, 2000. – Т. 1. – 2000. – 732 с.
10. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2008. – № 4. – С. 19–37.
11. Статистичний збірник “Сільське господарство України” : за 2008 рік / Державний комітет статистики України. – К., 2009. – 370 с.
12. Фермерські господарства як форма аграрного бізнесу. Забезпечення ефективного функціонування селянських (фермерських) господарств. – Харків : ХДТУСГ, 2000. – 53 с.
13. 2007 Census of Agriculture. United States Summary and State Data. – Vol. 1. Geographic Area Series. Part. 51. – US Department of Agriculture, NASS, 2009.